

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

⁹ Discourses, Ch. II, Sect. XXVI.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Про концепцію народної держави див.: Немченко И. В Олджернон Сидней о формах государственного правления // ДП. Вып. VIII, 2008. С. 264-268.

¹² Discourses, Ch.III, Sect. XXXVI.

¹³ Ibid., Ch. II, Sect.V.

¹⁴ Ibid. Ch. II, Sect. XXIV.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Scott J. Algernon Sidney and the Restoration Crisis 1677–1683. P. 239.

І. С. Гребцова (Одеса)

НАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ У ТВОРЧОСТІ ФЛАМАНДСЬКИХ МАЙСТРІВ ЖИВОПИСУ ПІТЕРА БРЕЙГЕЛЯ СТАРШОГО І ЯКОБА ЙОРДАНСА

Нідерланди у XVI ст. були країною, де економічний розвиток стрімко набирав обертів. У результаті династичного розділу Священної Римської імперії у 1556 р. територія Нідерландів опинилася під владою католицької Іспанії, що викликало опір місцевого населення. Антиіспанська боротьба розгорнулася під гаслами кальвінізму та переросла в Нідерландську революцію – релігійно-ідеологічну, політичну та соціальну боротьбу Нідерландів за незалежність. Нідерландська революція стала одним із перших успішних національно-визвольних повстань у Європі, але її наслідки були неоднаковими для різних частин країни і призвели до її розподілу. Нідерланди розділилися на незалежну Республіку Сполучених провінцій (сім північних регіонів, які зазвичай йменувалися Голландією на честь багатой та впливової провінції) та іспанські Південні Нідерланди, перлиною яких була Фландрія.

У південних, переважно селянських землях, що увійшли до складу Південних Нідерландів на чолі з Фландрією, збереглася влада іспанської корони, яка здійснювалась у країні іспанськими намісниками. Незважаючи на те, Нідерландська революція дала потужний поштовх подальшому розвитку Фландрії, де, як і в Голландії, почалася золота доба культурного розвитку, який поширився на усе XVII ст. Найбільш розповсюдженим напрямком мистецтва Фландрії став живопис, у якому змогли реалізувати свій талант багато видатних художників. Серед них були й такі, які у своїй

творчості переважно спиралися на національні традиції, народний побут і фольклор.

Мета статті – виявити і проаналізувати національні сюжети у творчості видатного фламандського художника XVI ст. Пітера Брейгеля Старшого і відомого майстра живопису XVII ст. Якоба Йорданса, охарактеризувати головні риси та особливості їх творчої спадщини.

Пітер Брейгель Старший (1525/1530–1569) ще за життя отримав прізвисько «Мужицький» за любов до зображення селянських сцен, повсякденного побуту і розваг фламандців. Відомостей про його дитинство збереглося небагато, навіть дата народження остаточно не з'ясована. Але відомо, що у другій половині 40-х рр. XVI ст. П. Брейгель приїхав до Антверпену, де його вчителем живопису став Пітер Кук ван Алста, художник при дворі Карла V. У 1551 р. П. Брейгель був прийнятий у гільдію святого Луки в Антверпені¹. У середині XVI ст. він кілька років провів в Італії, де написав картину «Пейзаж з Христом та апостолами». Знайомство з роботами майстрів італійського Відродження на нього справило велике враження, але П. Брейгель залишився вірним своєму самобутньому шляху в мистецтві. У 1563 р. художник одружився з Марією ван Алста, дочкою свого вчителя. Більшу частину життя П. Брейгель виконував різноманітні гравюри та згодом став визнаним майстром у цій справі.

Лише в останнє десятиріччя свого життя П. Брейгель почав малювати картини. Для його творчості характерна іронія та спостережливість. Художня манера митця дещо гротескна, що відповідає змісту його картин. П. Брейгель зображав архаїчність тогочасного суспільства, народні традиції та уявлення. Його роботи всебічно висвітлюють життя південних Нідерландів XVI ст.

У творчості П. Брейгеля чітко вимальовуються елементи соціальної критики. Погляд на вади сучасного йому суспільства художник концентровано втілив в картині «Фламандські прислів'я» (л. 1), написаній у 1559 р. (Берлінська картинна галерея). П. Брейгель був тонким майстром, який у цьому полотні віддав перевагу зображенню людської комедії, розкриваючи нікчемність земних пристрастей. Сюжет картини перегукується з «Прислів'ями» Еразма Роттердамського, але П. Брейгель намагався викрити моральні недоліки своєї країни, використовуючи багатство саме її фольклору.

На першій погляд на цій порівняно невеликій (117 см на 164 см) картині зображено численні сценки з народного життя, але насправді це оригінальна візуалізація фламандських прислів'їв, приказок та висловів, що були поширені серед фламандців у XVI ст.

Деякі з них вийшли з ужитку, більшість залишаються актуальними й у наші дні, завдяки чому частину прислів'їв мистецтвознавцям удалося ідентифікувати. Хоча спроби ілюстрації прислів'їв існували й раніше, ця картина є першою настільки масштабною роботою на таку тему. Зображене на полотні село є ідеальною сценою, переповненою фігурками людей, тварин, предметами селянського побуту, які в сукупності ілюструють близько 100 фламандських прислів'їв та афоризмів. Початкова назва картини «Перевернутий світ» показує, що її темою є не стільки розкриття змісту прислів'їв, скільки демонстрація абсурдності людських дій у світі без моральних основ.

Відповідно до змісту, прислів'я можна поділити на три групи. Перша група є символом хибних цінностей, що панують у суспільстві. Друга група ілюструє шахрайство та лицемірство, що характерні не лише для Нідерландів. Невипадково головної смислової елемент картини – земна куля. Але зображена вона не тільки у своєму природному вигляді, а і перевернутою, що й означає «перевернутий світ», в якому люди втратили духовні орієнтири. Робота також має назви «Світ догори дном» і «Синя накидка». Остання назва з'явилася тому, що візуально картину на частини ділить жінка, яка накидає блакитний плащ (плащ обману) на чоловіка, що в нідерландському фольклорі означає подружню зраду. Проте для автора сенс цього жесту значно більший і символізує людство загалом, на яке накинутий плащ обману. Третя група – прислів'я, що направлені на викриття проілюстрованих суспільних вад.

У верхній частині картини бачимо селянський будинок, дах якого покритий пирогами, що у фламандській традиції означає «жити у розкоші», хоча мешканці його не виглядають щасливими. У композицію вміло вплетені й інші народні висловлювання. Мітла, що звисає з верхнього найменшого вікна будинку, натякає на прислів'я «повінчалася під мітлою», тобто «жити у гріху». Декілька сцен на картині ілюструють низку висловів про брехню і обман. Наприклад, «голити дурня без мила» (вікно над ганком).

П. Брейгель не сприймає пристосуванство. Це явище знайшло відображення у фламандських прислів'ях і виявлено в картині талантом художника. Зокрема, на ганку затишно влаштувалося рогате чудовисько, а навпроти – чоловік зі свічкою, готовий виконати будь-яке його бажання. У фламандців «тримати свічку перед дияволом» означає лестити сумнівним людям. При цьому все, що відбувається у будинку, ми бачимо у вікнах, тобто все «зростає з вікна». Фламандці тим підкреслювали неможливість навіть за стінами приховати таємне.

Перед будинком художник зобразив вулицю, що завершується виходом до моря, де також розгортається дія. Чоловік на даху намагається зібрати сонячне світло у свій кошик: «носити світло кошиками» – витрачати час. Дві жінки, які сидять біля будинку, не зайняті серйозними справами. Фламандське прислів'я з цього приводу звучить: «один намотує, іншій пряде», тобто вони пліткують. Під старим дахом юнак смажить оселедець. «Смажити оселедця, щоб поїсти ікри» є афоризм, що символізує марну працю: робити занадто багато заради малого результату. Напроти у кухні жінка схопила куряче яйце, випустивши гусяче, на що теж є фламандська приказка. «Хватати куряче яйце, упускаючи гусяче» означає робити неправильний вибір. Зрозуміло, на вулиці ще важче приховати те, що відбувається. Тому брехун «провалився крізь кошик», тобто обман розкрито (зображення під дахом кухні). Всі ці події розгортаються на березі моря, де пливе вітрильник, на який дивляться люди з берега. «Тримати око на вітрилі» – афоризм, що означає бути напоготові.

Біля кухні над розлитою кашею схилилася людина. «Розливши кашу, не зібрати її знову» – говорить фламандське прислів'я, або зробленого не повернути. Поряд столу двоє чоловіків тягнуть на себе мотузку. Висловлювання «тягнути мотузку, щоб знайти довгий кінець» відповідає нашому аналогу «тягнути ковдру на себе». На столі людина розтягнулась у спробі вхопити два хліби одночасно, чому відповідає фламандський вираз «розпластатися між двома хлібами». Вважаємо, що тут може бути два трактування: намагатися «звести кінці з кінцями» або нагадування про неможливість робити одночасно кілька справ (у нашій традиції – «погнатися за двома зайцями»).

Неподалік стоїть дворянин, який обертає на пальці земну кулю. У П. Брейгеля сильні світу цього зазнають безжального викриття. Зокрема, цей персонаж уособлює свавілля, за допомогою якого можновладці правлять світом. Нещадний автор і до релігійного лицемірства та фанатизму. Сюжет на цю тему бачимо у частині картини, де зображено чернця, що робить Спасителю фальшиву бороду. Афоризм «прив'язати Христу ляну бороду» означає лицемірство людини, яка заплямила себе блюзнірськими діями. З іншого боку картини людина старанно гризе чорний стовп, «кусати стовп» у фламандців означало демонструвати показний релігійним фанатизм.

Проте, як каже одне з фламандських прислів'їв: «Як би спритно не зробити, все на світ вийде», тому П. Брейгель у правому верхньому кутку розмістив сонце, світло якого неодмінно викриє істину.

Добра фламандська приказка каже «гличик ходитиме за водою, доки не розіб'ється», що означає – усьому є межа, тому завершимо переказ прислів'їв, що містяться на цій багатосюжетній картині. Відомо, що художник присвятив зображенню окремих прислів'їв ще 12 робіт, значна частина з яких знаходиться у приватних колекціях. Син художника Пітер Брейгель Молодший, враховуючи популярність картин на дану тему, зробив декілька копій з робіт батька, іноді доповнюючи їх зміст.

Композиційно близька до картини «Прислів'я» ще одна робота П. Брейгеля «Ігри дітей» (1560 р.), яка нині демонструється у Віденському музеї історії мистецтв. На ній художник зобразив понад 200 дітей, які грають у різні ігри (Іл. 2). Ці картини поєднує барвистість і багатофігурність, прагнення до докладного, вичерпного висвітлення обраної теми. На картині зображено міську площу, вулицю, а зліва – фрагмент пейзажу. Місто, на вулицях якого грають діти, поєднує в собі риси типового фламандського містечка XVI ст. і вигаданого, фантастичного. Учасники цієї масової сцени не займаються спільною грою. Вони розбиті на ізольовані, незв'язані одна з одною групи. Привертає увагу той факт, що в персонажах П. Брейгеля дуже мало дитячого: жодна дитина не посміхається, їхня веселість виглядає серйозною, зосередженою. За часів П. Брейгеля у дитинстві перш за все бачили етап підготовки до дорослого життя, не ідеалізуючи його. Художнику вдалося створити своєрідну візуальну енциклопедію дитячих ігор, що були популярні у XVI ст. Проте, ймовірно, картина є алегорією. Існує припущення, що вона мала стати частиною циклу, задуманого як «Чотири віки людини». Однак, якщо це і так, інші картини циклу не були створені чи не збереглися. Можливо, у своїй роботі П. Брейгель хотів відбити гуманістичні та педагогічні ідеали свого часу, тому тлумачити її логічно у дусі ренесансного гуманізму.

Розвиваючи ідею «перевернутого світу», П. Брейгель за рік до смерті, у 1668 р., звернувся до біблійної притчі «Два сліпці», створивши глибокий філософський витвір. Для П. Брейгеля картина «Сліпці» стала реальною можливістю алегорично передати свої побоювання за долю людства. Створена майстром живопису картина приголомшує своїм пронизливим трагізмом. На ній зображено не двоє, а шестеро незрячих, які йдуть над обривом поряд із заболоченою річкою. Їх сліпий поводитир уже впав. Другий сліпий ось-ось впаде, художник передав його розпач через безпорадно розсунуті пальці, що шукали опору. Третій також вже втратив контроль над своїм тілом – ноги його не відчувають землі. Падіння решти ще не відбулося, проте

воно неминуче. Сенс картини, як і біблійної притчі, у тому, що людина іноді готова слідувати за тими, хто сильніший, але при цьому не усвідомлює, що часом поводитиме може бути також незрячий. І тоді її дорога в нікуди.

Творчість Пітера Брейгеля Старшого вважається вершиною фламандського Відродження. Він став засновником цілої династії художників. У Брюсселі народилися його сини Пітер Брейгель Молодший «Пекельний» (1564–1638) та Ян Брейгель «Оksamитовий» (1568–1625), художниками стали також онуки – Ян Брейгель Молодший та Амбросій Брейгель. Усі вони зробили свій вагомий внесок у розвиток живопису Фландрії.

Якщо Пітер Брейгель Старший був фламандським художником лише за місцем проживання, а загалом ще належав до плеяди нідерландських майстрів живопису, то Якоб Йорданс (1593–1678) був безпосередньо фламандським живописцем і одним з видатних представників фламандського бароко. За своєю художньою манерою він був близьким до Пауля Рубенса, але на відміну від останнього навіть релігійні та міфологічні сюжети трактував у жанровому плані, звертався до народних традицій і легенд, що поєднувало його з Пітером Брейгелем. Я. Йорданс народився в сім'ї заможного мануфактурного купця, але не захотів продовжити справу батька, обравши собі іншу ниву. У 14 років він вирішив присвятити себе живопису і поступив у навчання до антверпенського майстра Адама ван Ноорта (Норта). Все життя Я. Йорданса пов'язане з Антверпеном та його околицями. Після восьми років навчання він був прийнятий до цеху живописців святого Луки. У 1616 р. художник одружився з дочкою свого вчителя Анною Ноорт. Її батька А. ван Ноорт був вчителем також і П. Рубенса, що стало запорукою їх дружби с Я. Йордансом². Хоча Я. Йорданс згодом створив свою майстерню, він часто малював у майстерні друга, працюючи над спільними замовленнями.

Я. Йорданс – майстер релігійних та жанрових картин, портретист, декоратор. Особливість його художньої мови: пристрась до здорових, міцних, дещо важких фігур, селянських і бюргерських типів Фландрії, соковите зображення деталей. Живопис художника – енергійний, з величезним переважанням м'яких теплих тонів.

Любов до рідного краю знайшла в творчості Я. Йорданса прояв у зверненні до традицій та повір'їв фламандців. Серед його улюблених сюжетів було «Свято бобового короля». У католицькій Фландрії XVII ст. був поширений звичай влаштовувати урочистий обід з нагоди свята поклоніння волхвів новонародженому Ісусу. Наприкінці

обіду подавали солодкий пиріг із запеченим бобовим зерном. У кого в порції виявився біб, той ставав «бобовим королем». Його урочисто «коронували» картонною короною. Художник любив зображати великі фламандські родини, які зібралися за одним столом, де панують прості людські радощі. Кожен персонаж таких робіт яскравий і унікальний, але всіх поєднує святковий настрій та загальні веселощі. Поява кількох версій картини «Бобовий король» свідчить про популярність у замовників цього вельми національного сюжету у виконанні Я. Йорданса.

Один із варіантів картини знаходиться в колекції Лувру. На полотні – свято у самому розпалі (Іл. 3). Зображений ліворуч «король» весело п'є. Навпроти його юнак старанно відбиває ритм кришкою глечика. У центрі композиції – вишукано одягнена жінка з дитиною на колінах захоплено дивиться на «короля». Юна дівчина відвернулася від столу й дивиться прямо на глядача. Ця дівчина зустрічається також в інших картинах Я. Йорданса. Деякі мистецтвознавці вважають, що це старша дочка художника Елізабет, якій на момент написання картини було трохи більше двадцяти років. Це цілком імовірно, оскільки Я. Йорданс неодноразово у сюжети своїх картин вводив членів сім'ї. За спиною «бобового короля» юнак старанно тягнеться до присутніх, щоб долити їм вина. Особи старої дами, блазня та чоловіка з бородою дещо розмиті, але виразні. Дівчина, яка несе до столу чергові страви, замикає композицію. В інших картинах Я. Йорданса на цю тему центральною фігурою найчастіше виступає сам «бобовий король» (Іл. 4).

Риси народних повір'їв несе в собі ще одна робота художника – «Сатир в гостях у селянина». Тут художник звертається до античної байки Езопа «Людина та сатир», де розповідається про їхню дружбу, якій не судилося бути тривалою, тому що сатир запідозрив селянина у дволичності. Нідерландською мовою байка була викладена у творі Йоста ван ден Вондела в 1617 році. Можливо, цей переклад було взято Я. Йордансом за основу циклу картин.

На полотні Я. Йорданса антична байка набуває національного колориту, її дія переноситься у Фландрію, в сучасний для художника побут. Я. Йорданс звертається до сюжету щирої дружби між своїм співвітчизником та міфологічною лісовою істотою. На низці картин показано сцену обіду: за столом зібралася селянська родина, в гості до якої зайшов сатир. Господарі розмовляють з ним, як із старим знайомим. Незважаючи на вкриті шерстю ноги та копита, сатир не виглядає недоречним у цій обстановці. Навіть маленька дівчинка не боїться, а навпаки, уважно слухає його. Цей сюжет в різних варіаціях у

20-ті роки XVII ст. неодноразово відтворював Я. Йорданс. Картини яскраво освітлені. Сонячне сяйво на них озаряє всіх персонажів – людей і тварин. Полотна експонуються в Королівському музеї витончених мистецтв (Бельгія), Кассельській картинній галереї (Німеччина), Даліджській картинній галереї (Англія) тощо.

Але в частині картин цього циклу художник відходить від зображення теплої дружби лісового мешканця з людиною, наближаючись до змісту байки. Селянин запросив до свого дому сатира, щоб той затишно пообідав з його родиною. Увійшовши до хати, селянин починає дмухати на руки, щоб зігріти їх, а за обідом, сидючи перед гостем за столом, він дме на суп, щоб охолодити його. Вражений сатир схопився зі свого стільця. Він скривджений і не може продовжувати дружбу з людиною, яку вважає дволичною. На картинах, що знаходяться у Музеї образотворчих мистецтв (Будапешт, Угорщина), Музеї Чарторийських (Краків, Польща), сатир зображений у той момент, коли він схоплюється, щоб піти, виплеснувши обурення на присутніх. Цей епізод виконаний художником у темніших фарбах, що має передавати драматизм сюжету (Іл. 5). Картини даного циклу приваблюють казковою магією народних повір'їв. На перший погляд, ця історія про наївність лісового мешканця, але вона має й глибший сенс: морально-повчальний контекст картини, як і байки, пропонує остерегатися дволичних людей, у яких з тих самих губ йде то тепло, то холод.

У 1630-х роках художник разом з П. Рубенсом виконував декоративні роботи, а після смерті Рубенса отримав славу першого живописця Фландрії. Картини Я. Йорданса стали джерелом популярності тематики, що коренилась у народній фламандській традиції і місцевих сказаннях.

Таким чином, у XVI–XVII ст. на тлі бурхливих політичних подій стрімко розвивався яскравий фламандський живопис, одними з найкращих представників якого були Пітер Брейгель Старший і Якоб Йорданс. Від багатьох живописців цього часу їх відрізняло прагнення відійти від поширених тоді християнських релігійних та античних міфологічних сюжетів і звернутися до багатої народної культури Фландрії, її побуту, звичок, сказань, прислів'їв. На основі фламандських народних традицій їм вдалося створити дивовижні, високохудожні роботи, які й досі залишаються перлинами музеїв світу.

Іл. 1. Пітер Брейгель Старший. Фламандські прислів'я (1559)

Іл. 2. Пітер Брейгель Старший. Ігри дітей (1560)

Гл. 3. Якоб Йорданс. Бобовий король (1638-1640)

Гл. 4. Якоб Йорданс. Бобовий король п'є (біля 1638)

Гл. 5. Якоб Йорданс. Сатир в гостях у селянина (1625)

¹ Пітер Брейгель Старший // Великі художники. Т. 40. Київ: Директ-Медіа, 2011. С. 3–4.

² Якоб Йорданс // Великі художники: їх життя, вдохнення і творчість. Ч. 137. Київ: Іглмосс Юкрейн, 2005. С. 3.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IFE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IFE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багатидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільий підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518